

Posledný sovietsky eastern¹

MARTIN CIEL, Filmová a televízna fakulta VŠMU, Bratislava

CIEL, M.: The Last Soviet Eastern
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 60, 2013, No 6, p. 504 – 507.

Alexander Proškin along with the screenwriter Edgar Dubrovský changed the Soviet eastern paradigm in 1987. All the previous ones had been set in the times of the Civil War or immediately afterwards. *The Cold Summer of 1953*, as it stands out from the title, does not. The eastern had always been set in the wildest period of the Soviet history and the intense heroism of that period in order to create an attractive dramatic situation (*Biele slnko púšte /The White Sun of the Desert/*, *Nikto nechcel umierať /Nobody Wanted to Die/*, *Transsibírsky expres /Transsiberian Express/*, *Svoj medzi cudzími, cudzí medzi svojimi /Alone Amongst Strangers, Alone Amongst Fellows/*, *Sviet, sviet, hviezda moja /Shine, Shine, My Star/* etc. It was not possible to depict the 1950s as a negative „wild“ situation until the mid-1980s (actually, it was, soon after the 20th Party Congress, but it did not last long and it led to persecution of many including Solzhenitsyn).

Key words: the Soviet eastern, the western, genre

„Najvyšší čas, občania, aby sme si odpustili tú nemiestnu hrdosť na to, že sme ľudia.“

Michail Zoščenko

„Všetky tie veci prestupovala akási nevzhľadnosť a nuda, pripomienka neodvratného konca, ktorý v určenú dobu príde a nikoho sa nebude pýtať.“

Alexej Remizov

I.

V marci 1953 zomrel Stalin. Sovietsky zväz a jeho satelity ovládol hysterický smútok. Väzni v komunistických koncentračných táboroch vyhadzovali na ranných nástupoch od radosti do vzduchu čiapky. Vzápätí umrel Lavrentij Berija. Podľa jednej z verzii bol generálmi ČA zatknutý, vypočúvaný a popravený spolu s ďalšími vysokými dôstojníkmi NKVD. Podľa inej verzie ho zastrelil maršal Vorošilov priamo na zasadnutí polit-

¹ Text prednášky je spracovanou verziou článku, ktorý bol publikovaný v časopise *Kinoikon* 2/2009.

byra, prvom po Stalinovej smrti. Červená armáda nezabudla na čistky z roku 1937... Vedľajším efektom týchto udalostí bola preslávená amnestia. Mala však jeden háčik – týkala sa kriminálnikov, nie politických. Nie „nepriateľov ľudu“. Teda ani vojakov, ktorí za zajatie cez druhú svetovú vojnu (samozrejme len ak tam nespolupracovali s nepriateľom) dostali desať rokov, neskôr zvýšených na dvadsaťpäť. Tí ostali v táborech alebo vo vyhnanstve ešte nejaký čas, skoro až do XX. „Chruščovovho“ zjazdu KSSZ (1956). Toto je referenčný rámec najvýznamnejšieho sovietskeho easternu druhej polovice osemdesiatych rokov, rokov Gorbačova, „perestrojky“ a „glasnosti“. Cenzúra sa už zmietala v neistote, KGB v rozpakoch a mnohí umelci – ruskí, gruzínski či iných národností – začali pomenúvať realitu oveľa autentickejšie a presnejšie ako v predchádzajúcich desaťročiach, keď sa proklamácia vydávala za skutočnosť. Keď sa svet „sovietov“ stal, parafrázujúc Wittgensteina, súborom nepravdivých viet. Keď hrôzyplný ideologický systém existujúcich reprezentácií (s vlastnou morbídnu logikou) mal za úlohu negovať disproporciu medzi prianím a skutočnosťou v mene priania. Keď pravda bola iba akýmsi preludom.

Alexander Proškin so scenáristom Edgarom Dubrovským menia paradigmu easternu. Všetky dovtedajšie sa totiž odohrávali v období občianskej vojny a tesne po nej. *Studené leto roku 1953*, ako je jasné z jeho názvu, nie. Eastern bol vždy nevyhnutne situovaný do najdivokejšieho obdobia komunistickej krajiny a vypätého „heroizmu“ tohto obdobia, aby bolo možné vybudovať atraktívnu dramatickú situáciu (*Biele slnko púšte*, *Nikto nechcel umierať*, *Transsibírsky expres*, *Svoj medzi cudzími, cudzí medzi svojimi*, *Sviet, sviet moja hviezda...*). Preto to sústredenie na dvadsať rokov, na bielych a červených, prípadne zelených. Do polovice osemdesiatych rokoch samozrejme nebolo možné zobrazovať päťdesiate roky ako negatívnu, „divokú“ situáciu (teda krátky čas po XX. zjazde áno, ale to netrvalo dlho a doplatil na to nielen Solženicyn).

Autori *Studeného leta roku 1953* (1987) menia ešte niečo ďalšie, nielen obdobie deja. Sovietsky eastern je špecifický typ dobrodružného filmu, ktorý síce využíva základné schémy westernového žánru a pre western typickú modelovú situáciu etiky konania jednotlivca v existenciálnej situácii, ale vychádza zo svojho domáceho historicko-politického kontextu. Zdôrazňuje ideologické pozadie svojich príbehov. V *Studenom lete roku 1953* sa na rozdiel od všetkých predchádzajúcich easternov tento veľmi silný akcent ideologického pozadia relativizuje. Mení dovtedy obvyklú ideovú optiku. „Zlých nepriateľov ľudu“ zobrazuje pozitívne. Politické pozadie sa zrealňuje, falošná proklamácia sa vytráca. Je to teda úprimný, na dobu svojho vzniku pomerne nekompromisný film. Politický film, v podtexte ktorého sa dala čítať kritika strašidelného režimu. Ale nehľadiac na to všetko, je to v prvom rade eastern.

II.

Dedinka pri akejsi sibírskej rieke. Ďaleko na východe. Hierarchia je tu jasná. Milicionár a starý správca prístavu, obchodník. Dedinčania. A na dne sociálneho rebríčka párik politických vyhnančov.

Šesť banditov prepustených z jedného zo sibírskych koncentračných táborov oslavuje amnestiu. Cestou zabíjajú, znásilňujú a kradnú. Usadia sa v našej dedinke, zastreli milicionára a začnú terorizovať obyvateľov. Ohrozujú mladučku Šuru, v podstate jedinú pozitívnu

postavu z dedinskej komunity, ešte akoby nepokazenú (nie úplne, pretože sčasti je už spracovaná) hrozivou komunistickou ideológiou. Ale obyvatelia sú pasívni. „Bozkávajú ruku, ktorá ich drží pod krkom,“ ako zaznie v debate banditov o vláde. A je im jedno, aká je to ruka. Len jedna postava chce niečo podniknúť. Je to Nemá. Na rozdiel od ostatných zastrašených chce na situáciu upozorniť loď plaviacu sa okolo. Ale nikto jej nerozumie. Veci teda začnú riešiť obaja vyhnanci, „cudzinci v meste“ – Šupka (Luzga) a Kopalýč.

Máme tu teda typickú westernovú situáciu: dobrí, zlí a váhajúci. Domorodci sú prirodzene nedôverčiví a váhaví, bojovať nevedia a nechcú. Sú ochotní sa pridať na akúkoľvek víťaznú stranu.

Zlých reprezentujú pozoruhodné typy vybraté z ruských rozprávok. Je tu rozprávkový deduško, ujo s veľkou pravoslávnu bradou, mladý popletenec... Ale nesprávajú sa ako v rozprávke. Sú nevypočítateľne brutálni, psychotickí. Občas by boli v podstate aj sympatickí svojím nihilizmom (Barón), keby však u nich po rokoch v gulagu neprestali fungovať akékoľvek morálne hodnoty.

Dobrych reprezentujú politickí, teda nevinní, ktorí si akú-takú etiku správania zachovali. Preto berú spravodlivosť v tejto existenciálnej situácii do svojich rúk, i keď nemusia. Nikdy nemusia. Sedem statočných sa nemuselo vrátiť do boja s Calverom, Šerif mohol odísť ešte pred Pravým poludním, Hombre sa nemusel vrátiť po pušku a Valdez už vôbec nebol povinný prísť na hranicu. Ale vždy to urobia. Musia to urobiť, aby nestratili úctu sami pred sebou.

Pre výpoveď tohto filmu je veľmi dôležitá, ako divák zistí v závere, postava Kopalýča. Ale pre jadro naratívnej štruktúry je podstatný Šupka (Valerij Prijomychov, jeden z najpozoruhodnejších scenáristov a hercov v ZSSR osemdesiatych rokov). Je to typický Desperado, Jazdec z neznáma, Shane, muž s tajomnou minulosťou. Až keď sa začiatkom druhej tretiny filmu rozhodne vstúpiť do akcie, zistíme, že bol kapitánom rozviedky pluku. A to bola v ČA vysoká a dôležitá bojová funkcia. Šupka svoj výcvik aj zúročí. Staré, trochu zhrdzavené profesionálne návyky sa obnovia a v troch prestrelkách zlikviduje postupne všetkých banditov. Ale veľmi mu to, pravdaže, nepomôže. Život mu to nezmení. Nejde o americký western. Sme v easterne.

Spomenuté prestrelky nie sú nijako efektné, vedome sú oddramatizované a o to nástojčivejšie. Odohrávajú sa v pomalom tempe, postavy sa brodia v blate či vo vode alebo v šere. Zabíjajú sa brutálne, výsledok zväčša nevidíme okamžite, zbrane nestrielajú presne... Film má veľkú emocionálnu silu, nestal sa smiešnym či nepravdepodobným práve kvôli tomu, že odmieta akékoľvek efekty. Dôsledne sa drží tradičného rozprávania vo veľkých a dlhých záberoch, využíva často komplikovaný pohyb rôznych vedľajších postáv či dejov v druhom pláne. Zvlášť v expozícii pôsobí skoro ako dokument. A to všetko takmer bez použitia hudby.

Vysoká miera autenticity obrazu vrátane umierneného, civilného herectva je pre režijný štýl Alexandra Proškina príznačná aj v jeho ďalších dobrodružných filmoch ako napríklad *Trio* (2002), ale práve tu má obrovský význam. Celá táto zdanlivá jednoduchosť vytvára totiž v *Studenom lete roku 1953* špecificky funkčný harmonický celok, ktorý umožňuje tvorcom realizovať množstvo rôznych symbolov, náznakov a metafor bez toho, aby im ich schvaľovacie orgány zakázali.

Milicionár je tu samozrejme ešte pozitívny (je rok 1987). Ale „vládny splnomocnenec“, t.j. obchodník, už nie. Ten dokonca začne s gangom spolupracovať. Správca prístavu reprezentujúci sovietsku moc je smiešny a neschopný hlupák. Nemá ženu ako jediná „hovori“ pravdu. Až keď jej zavraždia dcéru, ozve sa jej obviňujúci hlas. Dedinčania dajú tesne po boji Šupkovi na znak vďaka bielu (!) košeliu. A táto bielogvardejská, nevinná a čistá farba ho potom skoro zabije, keď na neho zaútočí posledný z bandy, ktorý ho práve preto uvidí na temnom pozadí noci.

Alebo povedzme fascinujúca scéna s výstrahou, ktorú chce váhajúci obchodník poslať milicionárovi: najprv nevie nájsť nič na písanie. Potom nájde ceruzku, ale tá až tak veľmi nefunguje. Nemá papier, ani noviny, ani stránku z nejakej knihy – nakoniec odtrhne kus papierového vrecka. Odkaz však cestou stratí negramotná starena. Odfúkne ho vietor. Chce ho zožrať koza. A cestou do smrteľnej pasce oň bez záujmu zakopne práve milicionár... Táto hra s papierikom je plná dobových významov, odkazov na naivitu skrytých posolstiev a zúfalo beznádejných konšpirácií ľudí spoza železnej opony, v *Studenom lete roku 1953* pochopiteľne prezentovaná len ako dramaturgická situácia jedného z (pre dej) nepodstatných motívov.

Záverom sa tento eastern mení už na výsostne politický film. Easternová konštrukcia totiž končí scénou, keď Šupka v rovnako odovzdanej póze ako na začiatku sedí skrčený na brehu. Nečakane sa však prenesieme do rozjasenej, pestrofarebnej Moskvy o niekoľko rokov neskôr. Nečakane preto, lebo všetko predtým sa odohráva dôsledne v jednom časopriestore hnusnej, zablatenej, polorozpadnutej osady.

Moskovská epizóda trvá veľmi krátko, len niekoľko záberov. Už zjavne prepustený Šupka oznámi Kopolyčovu smrť jeho rodine, ktorá sa ho pred šesnástimi rokmi zriekla a stratí sa v dave. Tesne predtým stretne symbolickú postavu starca s kufrom, idúceho z lágru.

III.

Šupka je osamelý hrdina, cowboy, pomstiteľ bez minulosti. Parašutovaný do situácie sovietskeho Ruska päťdesiatych rokov. Preto *Studené leto roku 1953* využíva okrem realistického referenčného pozadia päťdesiatych rokov aj žánrové pozadie westernu. Inak by film nefungoval. Tým, že je easternom, sa v dobe svojho vzniku vyhol obvineniam z protirežimovej provokácie. A nevyhol sa obvineniam vtedajších disidentov a intelektuálov z konformity a komerčnosti. Ale po vyše dvadsiatich rokoch je táto tradične nakrútená kombinácia dobrodružného filmu a politických súvislostí stále funkčná. Jeho tvorcom sa podarilo vytvoriť zobrazenie, ktoré redukuje pomocou westernových vzorcov politickú totalitu na metaforu – napínavú, užitočnú a prenosnú v čase a priestore.

Doc. PhDr. Martin Ciel, PhD.
Filmová a televízna fakulta, VŠMU
Svoradova 2
813 01 Bratislava
SR
e-mail: martinciel11@gmail.com